

Knjiga *The Roma Holocaust/Roma Genocide in Southeastern Europe: Between Oblivion, Acknowledgment, and Distortion* nastojala je obuhvatiti trenutačno stanje znanstvenoga istraživanja, odnosa vlasti i nevladinih organizacija prema pitanju genocida/holokausta nad Romima u jedanaest zemalja Jugoistočne Europe. Prednosti su ove knjige ponajprije njezina komparativna fokusiranost na jedanaest zemalja, čime se nastojalo razumjeti kompleksnost progona romskoga stanovništva tijekom Drugoga svjetskog rata. No, knjiga ima ozbiljnih nedostataka, koji su ponajprije vidljivi u izostanku znanstvenih istraživanja u arhivskim, muzejskim i drugim institucijama, čime ona nije ponudila nove spoznaje o ovoj tematici. To se nije moglo ni očekivati imajući na umu da znatan broj samih istraživača ne dolazi iz akademske zajednice, posebice iz područja historiografije. Zbog toga su vidljivi i određeni propusti u tumačenju nekih kompleksnih dijelova genocida nad Romima poput analize mehanizma terora pojedinih vlasti u uništenju romske zajednice (npr. konfiskacija romske imovine) ili sudjelovanja Roma u antifašističkom pokretu otpora, koje se ovdje vrlo površno obradilo. No, ova je knjiga otvorila područje međudržavne suradnje akademske i drugih zajednica u razumijevanju genocida/holokausta nad Romima.

Danijel Vojak

Amir Brka, *Kenotaf za ubijene tešanske Rome* (Sarajevo; Tešanj: Udruženje za modernu historiju; Centar za kulturu i obrazovanje, 2022), 221 str.

Povijest romskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini (BiH) i danas je nedovoljno proučena tema unutar bosanskohercegovačke historiografije. Posljedica toga nije izostanak samo sintetskih djela nego i drugih znanstvenih publikacija manjega metodološkog opsega. Time su Romi, posebice njihova povijest, i dalje potisnuti na marginu znanstvenoga interesa. U zapadnoeuropskim historiografijama, napose u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj, interes za sustavno proučavanje povijesti Roma primjetan je od 70-ih godina XX. stoljeća, a posljedica toga brojna su sintetska djela povjesničara poput Donalda Kenricka, Gratanna Puxona, Angusa Frasera, Becky Taylor i Davida Cressyja. Istodobno i dalje postoji marginalno zanimanje za znanstveno proučavanje povijesti Roma u historiografijama zemalja bivše Jugoslavije. Dijelom se srpska historiografija može smatrati iznimkom, točnije srpski znanstvenici na polju književnosti, sociologije i antropologije poput Slobodana Berberskog, Rajka Đurića i Dragoljuba Ackovića, koji su svojim proučavanjem kulture Roma obuhvaćali i njihovu povijest. Danas tek Milovan Pisarri kao povjesničar sustavno proučava povijest Roma u Srbiji, točnije segment njihove povijesti koji se odnosi na stradanje za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U Sloveniji se ističu prilozi Andreja Studena i Vite Zalar, a unutar hrvatske historiografije može se navesti Danijel Vojak kao povjesničar koji se sustavno bavi proučavanjem povijesti Roma. Unutar crnogorske, bosanskohercegovačke, makedonske i kosovske historiografije primjetan je potpuni izostanak sustavnih znanstvenih proučavanja. I opet je u ovom slučaju potrebno posebno

istaknuti BiH, gdje historiografske priloge o Romima povremeno objavljuju Amila Kasumović, Sanja Gladanac-Petrović, Aiša Softić, Senija Milišić i dr. No, svima njima proučavanje povijesti Roma nije u fokusu znanstvenoga interesa. Iz navedenih razloga svaki znanstveni prinos povijesti Roma u BiH pokazatelj je da interes za ovu tematiku i dalje postoji.

U takvu historiografskom kontekstu potrebno je prikazati knjigu Amira Brke *Kenotaf za ubijene tešanjске Rome*. Izdavači su sarajevsko Udruženje za modernu historiju i Centar za kulturu i obrazovanje iz Tešnja. Knjiga je podijeljena na 11 poglavlja, a na kraju knjige je „Bilješka o autoru” (str. 219–220), iz koje se može vidjeti da je autor diplomirao književnost te objavio više književnih djela. Brka je danas voditelj Centra za kulturu i obrazovanje u Tešnju. Njegov interes za povijest Roma na tragu je njegova proučavanja kulturne povijesti tešanjškoga područja, ali i njegova interesa za „evidentiranjem istine o zločinu” na tom prostoru (str. 13).

Prvo poglavlje naslovljeno je „Uvod: Čovjek je Rom” (str. 7–16) i u njemu autor nastoji prikazati suvremeni razvoj romskoga pokreta temeljenog na Prvom svjetskom kongresu u Londonu (1971.), koji je doveo do emancipacije Roma i njihova prerastanja u „jedinствен i samosvojan subjekt” svijeta. Brka fokusira svoju analizu na problematiziranje pojma „Rom”, koji shvaća kao romsku orijentaciju prema univerzalizmu, no upitno je u kojoj je mjeri značenje ovoga pojma prihvaćeno u društvu. Brka se kritički osvrće na marginalizaciju akademskoga interesa za proučavanje Roma kao svojevrsnu refleksiju njihove šire društvene marginalizacije.

U drugom poglavlju, „O porijeklu i seobama Roma” (str. 17–25), autor piše o povijesti Roma od njihove migracije iz Indije do europskih zemalja u srednjem vijeku. Ključan izvor za razumijevanje povijesti Roma njihov je jezik. Brka upravo Balkan ističe kao jedno od važnijih migrantskih područja za Rome te kaže da je „imao izniman utjecaj na biološko, kulturno i lingvističko nasljeđe Roma” (str. 25).

Treće poglavlje nosi naslov „Život pod Damoklovim mačem” (str. 26–32), a u njemu se navodi da su Romi prilikom migracija u europskim zemljama bili „blagonaklono prihvaćeni”. Taj se odnos, prema autorovu mišljenju, počeo mijenjati u negativan pojavom protestantizma sredinom XVI. stoljeća, što nedovoljno precizno objašnjava tu promjenu u odnosu vlasti i neromskoga stanovništva prema Romima. Tu je potrebno imati na umu tadašnje geopolitičke prilike, ratove europskih (kršćanskih) država s Osmanskim Carstvom, ali i nepovoljne društveno-gospodarske prilike (glad, epidemije) koje su dovodile do buna stanovništva. Upitno je i tumačenje vezano uz pojam anticiganizam, za koji autor kaže da ga je prvi upotrijebio Rajko Đurić 1989. godine. Ovaj pojam trebao je biti objašnjen u kontekstu suvremenih polemika između akademske i (romske) aktivističke zajednice. Autor zatim spominje represivnu i iznimno nasilnu politiku progona europskih vlasti prema Romima.

U poglavlju „Romi u Bosni i Hercegovini (Skica za historiju)” (str. 33–54) nastoji se sažeto prikazati povijesni okvir prisutnosti romskoga stanovništva u BiH od njihova naseljavanja do Drugoga svjetskog rata. Logična je hipoteza o romskome naseljavanju ovoga područja prije dolaska Osmanlija, no nju je potrebno potkrijepiti relevantnim povijesnim izvorima. Za opis odnosa osmanskih vlasti prema Romima autor koristi ponajprije izniman rad Muhameda A. Mujića, objavljen 1953. u časopisu

Prilozi za orijentalnu filologiju, o položaju Roma u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću. Romi su pod Osmanlijama imali poseban položaj, ovisno o svojoj vjeri, a pritom su bili dio njihove vojske. Autor pravilno zaključuje da su osmanske vlasti prema njima „dobro postupale”, pri čemu nisu zabranjivale (ili ograničavale) njihov jezik, običaje i sl. Romsko stanovništvo međusobno se razlikovalo ovisno o jeziku, zanimanjima, običajima i antropološkim obilježjima. Tako su se na bosansko-hercegovačkom području razlikovale tri romske skupine: Arlije (ili „Bijeli Cigani”, sedentarno stanovništvo islamske vjere), Gurbeti (ili „Crni Cigani”, nomadi/„čergaši”) i Karavlas (rumunjsko porijeklo). Za vrijeme austrougarske uprave u BiH vlasti su provodile politiku sedentarizacije Roma, a njihov položaj na ovom području između dva svjetska rata bio je marginaliziran i pravno nereguliran. Na kraju ovoga poglavlja autor nastoji prikazati demografsku sliku Roma u BiH, navodeći da je „nejasan” njihov točan broj u međuratnom razdoblju zbog izostanka preciznih statističkih podataka.

Peto poglavlje, „O Romima na tešanjском području” (str. 55–71), odnosi se na autorovo nastojanje da objasni povijest romskoga stanovništva na tešanjском području, koje se bilježi od prve polovine XVIII. stoljeća. Osmanske vlasti nastojale su pratiti kretanje romskih nomadskih skupina, posebno u kontekstu njihove kriminalne aktivnosti (krađe, uništavanje usjeva) i poreznih obveza prema vlastima. Popis stanovništva iz 1870. na području Tešanskoga kadiluka zabilježio je romska domaćinstva s ukupno 146 osoba, a pritom je stvarni broj Roma bio oko 300. Na periferiji Tešnja bila je romska mahala koja se mora promatrati kao posljedica sedentarizacije Roma (ponajprije Arlija i Karavlah).

Autor u šestom poglavlju, „Samudaripen u Tešnju” (str. 72–119), započinje s objašnjavanjem termina Samudaripen kao pojma koji označava masovno ubijanje Roma te s njime povezuje pojam anticiganizam, kojim nastoji prikazati povijesni kontekst nacističke (i država saveznica) politike progona Roma uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. Navodi da je posljedica takve politike prema Romima bilo njihovo masovno stradanje, čiji se broj procjenjuje na sve do 3,5 milijuna. U posebnom dijelu poglavlja Brka analizira uspostavu Nezavisne Države Hrvatske i ustašku politiku progona Roma temeljenu na rasnim zakonima. Središnje mjesto stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je jasenovački logor, nakon odluke ustaških vlasti iz svibnja 1942. o masovnoj deportaciji Roma u taj logor. I u ovom slučaju zbog izostanka relevantnih izvora procjene broja romskih žrtava razlikuju se od nekoliko tisuća do 100.000. Nakon povijesnoga okvira stradanja Roma autor analizu usmjerava na položaj Roma na tešanjском području za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Analizu započinje utvrđivanjem broja romskih žrtava, a da prethodno nije analizirao što se s njima dogodilo tijekom rata. Na određeni način analizu započinje zaključkom, no to se može objasniti njegovim fokusom na važnost utvrđivanja razmjera romskoga stradanja na ovom području. Tako Brka propituje broj od 66 stradalih Roma s ovoga područja, koji je dvadesetak godina prije iznio Advan Hozić u svojoj knjizi o povijesti Tešnja u prvoj polovini XX. stoljeća. Hozićev broj temeljen je na anketnom istraživanju koje su proveli članovi Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. Autor zatim, uspoređujući ove brojke s dokumentima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

i drugim relevantnim izvorima, donosi poimenični popis 172 romske žrtve iz Tešnja i popis od ukupno oko 200 romskih žrtva (tu su uključeni i oni bez imena i prezimena, što se većinom odnosi na romsku djecu). Autor argumentirano kritizira metodološku nedosljednost prikupljenih svjedočanstava Zemaljske komisije smatrajući ih „nedovoljno preciznim” i djelomično nepouzdanim. Uočava određene nedosljednosti i u drugim izvorima, poput publikacije *Domovnica obitelji Tešnja i Medakova te Poimeničnoga popisa žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.* Tako su popisani ubijeni članovi romskih porodica Ahmetović, Alkić (Halikić), Bajrić, Beganović, Bobarić, Dudić, Hasanović, Ibrišević, Mašić, Muratović i Musić. Autor navodi da je nakon deportacije tešanjskih Roma njihova imovina podijeljena „dragovoljcima ustaškog doglavnika Adem-age Mešića” i prodavana na licitacijama, što je bila uobičajena praksa ustaških vlasti.

U sljedećem poglavlju, „Zabrinjavajući paradoks” (str. 120–134), autor kritički propituje postojeće teze u dijelu relevantne literature o tome da je pod pritiskom stanovništva Tešnja odgađano protjerivanje (deportacija) romskoga stanovništva u koncentracijske logore te da je to tek 1943. provela ustaška policija iz Tuzle. Brka argumentirano pobija tu tezu iznoseći da su tešanjski Romi deportirani u jasenovački logor sredinom 1942., a to su, prema poslijeratnim zabilježenim svjedočanstvima, proveli tešanjski žandari. Također navodi da je tek u jednom zabilježenom slučaju jedan ne-Rom iz Tešnja pokušao spasiti tamošnje Rome.

U osmom poglavlju, „Od manipulacije žrtvom do mita o spašavanju (O odnosu prema genocidu nad Romima u Bosni i Hercegovini)” (str. 135–170), autor analizira pitanje odnosa ustaških vlasti, posebice Ademage Mešića, prema tešanjskim Romima. Kritizira pisanje Muhameda Hadžijahića (koji se koristio pseudonimom Muhamed Džemaludinović, što autor objašnjava tek kasnije u tekstu) iz 1971. o tome da su bosanski muslimani spasili od „fizičkog istrebljenja” bosanske Rome, što se tumačilo kao izraz „svojevrzne glorifikacije uloge neimenovane instance iz Tešnja kao inicijalnog subjekta u navodnom spašavanju bosanskohercegovačkih Roma u NDH” (str. 138). Brka kritički zapaža određene nedosljednosti u Hadžijahićevu tumačenju o tome tko se prvi među bosanskim muslimanima usprotivio ustaškoj politici progona Roma jer on pritom zanemaruje ulogu muslimana iz Tešnja. Zatim primjećuje nedosljednost u Hadžijahićevu tumačenju da je specijalna komisija sastavljena od muslimanskih intelektualaca u ljeto 1941. zaključila u posebnom Elaboratu da su svi Romi u BiH arijskoga porijekla, dok je Hadžijahić takvo mišljenje „reducirao” samo na muslimanske Rome („Bijele Cigane”). Autor zaključuje da Elaborat spomenute komisije ne postoji. Tumačenje arijanstva samo prema muslimanskim Romima autor povezuje s intervencijom Ademage Mešića, što je dovelo do ubijanja Roma Gurbeta. Brka kritički propituje i značaj i kasnija tumačenja Zeničke deklaracije, dokumenta koji su u svibnju 1942. donijeli muslimani, a kojim se od ustaških vlasti tražilo izuzeće od progona muslimanskih Roma („Bijelih Cigana”). Upitno je jesu li i, ako jesu, u kojoj mjeri muslimanski Romi bili spašeni od progona, o čemu svjedoči malen broj onih koji su preživjeli rat. Time autor opravdano kritički promišlja nad dominantnom tezom u „bosanskomuslimanskoj publicistici” o „humanosti” bošnjačkih muslimana prema Romima, jer su nastojali spasiti samo dio muslimanskih Roma (one sedentarne, Arlije), a nisu se jednako zalagali za nomadski dio muslimanskih Roma

(Gurbete). Autor stoga zaključuje da se „... taj kontroverzni čin ne može posmatrati kao humanost koja zavređuje da bude *slavljena* – kako projektuje Hadžijahić i za njim oni što izgrađuju jednu skarednu i već dobro etabliranu historijsku konstrukciju – nego jedino kao gesta kojom su, opet po rasističkom principu, izdvojeni Arlije kako bi bili spašeni od ustaškog genocida, koji je izvršen i nad Gurbetima iako su i oni bili muslimani...” (str. 163–164).

Djelomično bismo se trebali složiti s Brkinom tezom, no pritom treba istaknuti da je još potrebno istražiti postojanje Elaborata iz ljeta 1941. Osim toga, treba dodati da se u Elaboratu navode znanstvena promišljanja Teodora Filipescua, koji je dokazivao da je taj dio romskoga stanovništva rumunjskoga podrijetla te da bi njihovo ubijanje moglo prouzročiti probleme u odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Rumunjske. No, pravoslavni Romi Karavlasu u BiH nisu spašeni, nego su i oni bile žrtve genocidne politike ustaških vlasti.

U poglavlju „Romi u današnjoj Europi” (str. 171–188) Brka piše o suvremenom položaju Roma u europskim zemljama, njihovu broju i rasprostranjenosti na svim kontinentima, odnosu vlasti i stanovništva prema njima u kontekstu brojnih nasilnih sukoba, protjerivanja te istodobno politike sprečavanja njihove diskriminacije (vidljive u rezolucijama političkih tijela poput Europskoga parlamenta). U posljednjem poglavlju, „Epilog: Ka romskoj hipotezi” (str. 189–198), autor iznosi završna promišljanja o romskoj zajednici, njihovoj povijesti nomadstva, jeziku i kulturi, političkoj emancipaciji i dr. Na kraju knjige donosi popis korištenih izvora i literature (str. 199–218).

Kritički osvrt na knjigu odnosio bi se na djelomičnu nefokusiranost u analizi, s određenim digresijama koje onda dovode do nedovoljno jasne analize. To je primjerice vidljivo u tekstu koji se odnosi na pitanje deportacije Roma s tešanjškoga područja i propitivanje odnosa prema tome tamošnjih vlasti i neromskoga stanovništva. Autor tom prilikom djelomično nefokusiranu analizu usmjerava izvan lokalnoga (tešanjškoga) diskursa na razinu problematiziranja odnosa prema romskim i židovskim žrtvama za vrijeme i nakon rata (pitanje odšteta, odnos prema kulturi sjećanja, znanstveno proučavanje stradanja Roma), što zbog svoje važnosti u kontekstu ove knjige zaslužuje zasebno poglavlje. Tu je i pitanje stila pisanja, koji je ponekad više književni nego znanstveni, što je u skladu s autorovim obrazovanjem i dosadašnjim radom. Unatoč ovim određenim metodološkim i stilskim nedostacima, knjiga Amira Brke važan je prinos bosanskohercegovačke znanosti u razumijevanju povijesti stradanja romskoga stanovništva tijekom Drugoga svjetskog rata. Upravo takva istraživanja na lokalnim razinama potrebna su da bi se potpuno mogla razumjeti izrazita kompleksnost povijesti (stradanja) Roma.

Danijel Vojak